„אגרוף, בריון — אל יהא להם מקום בתוכנו"

חיים נחמן ביאליק - ורצח ארלוזורוב

מאת זיוה שמיר

כאשר בא ביאליק לארץ־ישראל ב־1924 ומצא את היישוב מפולג ומסוכסך, לא ידע להכריע למי אהדתו נתונה. על־פי ריקעו ומעמדו, השתייך אל "הציונים הכלליים", כמו יתר ידידיו הוותיקים והטובים מימי אודיסה: אחד־העם, רבניצקי, דרויאנוב, דיזנגוף ואחרים, שרובם הפכו בינתיים ל"בעלי־בתים" בתל־אביב הקטנה. אך כמי שהשתתף מפעם לפעם בקונגרסים הציוניים, נהג לשמור על מעמד של ציר בלתי מזוהה מן הבחינה המיפלגתית, וביכר להגיב על בעיות הקשורות לתחיית השפה העברית, לספרותה ולתרבותה. עם זאת, בכל השאלות הפוליטיות הנכבדות, שהעסיקו אז את ההנהגה הציונית, נטה לצדד בדרכו של וייצמן, שבדרכו המתונה ראה את המשך הדרך שהיתווה אחד־העם.

כך, למשל, הירבה ביאליק לדבר בהרצאות „עונג שבת" שלו, בזכות מדיניות ההבלגה של וייצמן. ויריבי וייצמן, מן החוגים הרביזיוניסטיים, ראו בכך הטפה ל„זחלנות" ולפחדנות (ראה שירו של אורי צבי גרינברג „ביאליק" מן המחזור „כלב בית" ומאמרו של ז'בוטינסקי „המשורר לשעבר").

ואולם, דווקא באוזני "הציונים הכלליים" העז ביאליק להשמיע את דברי התוכחה הקשים ביותר, שהשמיע מעודו באוזני ציבור פוליטי. בנאומו ב"קלוב הציונים הכלליים" בתל־אביב, בתשרי תרצ"ג, הוכיח את עסקני המפלגה ואת ציבור תומכיה על ריפיון הידיים, שגילו עד אז לדבריו, בכל תחומי העשייה. אם לא יקחו על עצמם יוזמה, התריע, ויוציאו עיתונים משלהם ויקימו בתי־ספר משלהם, כדוגמת אלה של מיפלגות הפועלים, תתרוקן מיפלגתם מתוכן, כי מיפלגה שאינה יודעת להציב לעצמה "שולחן ערוך" של מטרות ואינה נרתמת לשום פעולת תרבות, אין לה עתיד.

את העשייה הנלהבת ואת ההיחלצות לכל פעולות התרבות מצא אז דווקא בקרב החלוצים הצעירים, שהיו חסרי פרוטה, נלחמו על יום עבודה בבניין, וחרף עוניים ביקרו בהצגות "הבימה". המשורר נהג להתבונן ברחוב גאולה וברחוב בלפור, הסמוכים למקום מגוריו, ולהביע באוזניהם אהדה למיפעלם. "אילו הייתי צעיר יותר", היה נוהג לומר בהזדמנויות שונות, "הייתי מצטרף אל החלוצים"; למרות שכאדם שנמלט בעור שיניו מרוסיה הבולשביקית, נהג להביע את חלחלתו למראה הדגל האדום ולמישמע הימנון האינטרנאציונאל, שאותם ראה כסימלי „פרולטקולט" („תרבות המונים", כתרגומו).

נטע זר במנהיגות

ביאליק, שחש אמביוואלנטיות כלפי פעילות מיפלגתית מכל סוג שהוא, שפט את חבריו לגופם, ולא על־פי שיוכם הפוליטי: כך אהב וכיבד את זאב ז'בוטינסקי וקרא את מאמריו בתשומת־לב מרובה, למרות שהסתייג במפורש מדרכם של הרוויזיוניסטים; כך האמין בדרכו של חיים וייצמן שבו ראה מנהיג חכם ושקול, למרות שביטא בגלוי את אכזבתו מדרכיהם של "הציונים הכלליים"; כך היה מקורב לברל כצנלסון ויעץ לו בענייני עיתון הפועלים (היה זה ביאליק שהציע לברל את השם "דבר", שהיה אהוב על המשורר והוא נזקק לו גם בשירתו), למרות שסלד, כאמור, מסימלי המעמד של מיפלגתו. כאשר הוזמן להשתתף בוועידה הראשונה של הסתדרות הנוער העובד, סירב ביאליק לבוא באומרו שאין הוא מצטרף לשום כת וכי הוא מתעב את הכיתתיות ואת דרכיה הנלוזות. הוא אף סיפר, כי התכוון לבוא, אך כשנודע לו מפי העיתונות על ציבעה של הוועידה, שהתנופף מעליה הדגל האדום, ועל קולה, קול הימנון האינטרנציונאל, נוח היה לו שלא לבוא, כי אחרת היה נאלץ לקום ולקרוא באוזני באי הוועידה קריאת אזהרה: „לא זה הדרך!". אף על פי כן, ואולי דווקא משום שחשב שיש לצקת את העשייה בארץ לדפוסים עבריים, כתב ביאליק את "שיר העבודה והמלאכה", לפי הזמנת ברל כצנלסון, שביקש מביאליק הימנון לנוער העובד.

חיים ארלוזורוב היה מבחינות רבות "נטע זר" בתוך מנהיגות מיפלגת הפועלים הארץ־ישראלית: הוא לא ייבש ביצות, לא סלל כבישים ולא נטע נטיעות, כל כולו היה איש תרבות המערב, שבא אל מיפלגתו מן האקדמיה, אשר בה חונך על ברכי התורות הסוציאליסטיות המתקדמות, שנלמדו בחוגים למדעי־המדינה. לפי מיבנה אישיותו ואורח־חייו, התאים אולי לחוגים האזרחיים, יותר מאשר אל המנהיגות הפועלית שטיפחה אותו. זקני המיפלגות אהבוהו והשתאו לנוכח יכולתו המזהירה והמקורית לראות את הבעיות הלוקאליות בהקשרים רחבים בינלאומיים; צעירים התקנאו בו על עלייתו המסחררת ועל תפקידי המפתח שתפס, והוא כבן שלושים שנה בלבד. בין אלה שהתפעלו מיכולתו ומכושרו היו וייצמן וביאליק. כששמעו את נאומו בקונגרס הציוני הי"ז בבאזל, נפלו על צווארו וחיבקוהו בהתרגשות.

בזמן הנאום, שיגר אליו וייצמן פתק בזו הלשון: "אני שמח כי יש איש שימשיך את הפוליטיקה־של־אמת", ובנאום שנשא ביאליק על ארלוזורוב ב"בית העם", בתום ה"שבעה", תיאר את רגעי ההתעלות של המנהיג הצעיר בזמן הקונגרס: "הרצאתו היתה המזהירה ביותר והמרכזית, הצמידה כל אוזן, כבשה את כל הקונגרס. ביחוד הגיע לגובה, ועימו הקונגרס, בתשובתו הניצחת למשיגיו. ראיתיו אז בכל תפארתו וקומתו. זכורני הרגע כשגמר את תשובתו ויצא למסדרון. הייתי, במקרה, הראשון שנתקל בו. פניו זרחו באור הקודש ממש. אינני סנטימנטלי ביותר. לא התאפקתי ונפלתי על צווארו".

מהתבטאויותיו של וייצמן בספרו "מסה ומעש" ומדבריו של ביאליק בנאום הנזכר, ניכר כי ראו בארלוזורוב אחד משלהם, וזאת לא רק משום שסיעת הפועלים קשרה אז את גורלה במנהיגותו של וייצמן, ולא רק משום שארלוזורוב נלחם בסיעות הימין, שרצו בכישלון של וייצמן, אלא בעיקר משום שתפיסתם את הציונות היתה תפיסה לאומית רחבה, ולא כיתתית צרה, ועל־כן יכלו להביע התפעלות גם ממי שאינו בן מפלגתם. כאשר דיבר ביאליק בהשתאות על ארלוזורוב כעל איש צעיר שידע להבליע עצמו במעמקי "חיינו ותנועתנו", נקט לשון „אנחנו" להעלאת עניין לאומי רחב, החורג מן החשיבות המיפלגתית.

חיים ארלוזורוב

ח.נ. ביאליק

"אבל-כבוד לכולנו"

שני נאומים נאם ביאליק על ארלוזורוב לאחר הרצח: האחד ב"אהל שם" („הארץ", 25.6.33) והשני ב„בית העם" (שם, 27.6.33), ומהם משתמעים דבר והיפוכו — עדות למבוכה הגדולה ששררה ביישוב בכלל, ובלב המשורר בפרט. האחד שרד בארכיון בנוסח טיוטה, בראשי־פרקים, ובו רשומים, בין השאר, הצירופים הבאים.

„דגול מרבבות; הרכוש העיקרי — האיש, אחד שקול כרבבה, צירוף מופלא של דמות אדם; היד הפושעת פגעה כבבת־העין, ידעה במי לבחור; זכור את אשר עשה לך עמלק, הדם הנקי יהיה לנו למקור כוח וגאון לדורות, ולמרצחים — אות קין, מקור כלימה ובושת; תבך המישפחה, האם, החברים. אבל כבוד הוא לכולנו; אבל העם כולו וההיסטוריה יהפכוהו לאבל כבוד; השטן המערבב את שימחת העבודה, ההופך חגנו לחגא, הירהורי עבירה; עגלה ערופה; קין אייך?

מן הדברים הללו עולה, שביאליק האמין כי ידם של ערבים היתה ברצח ("זכור את אשר עשה לך עמלק"), וכי על העם להתאחד ולהתלכד ("כשם שהתאחדנו באבל"). את דבריו הוא מסיים בשאלה "קין אייך?", המזכירה את שאלתו של ה' לאדם בגן־העדן לאחר החטא ("איכה?"), וקין הוא שם־נרדף בלשונו של ביאליק לצוררי ישראל — לעשיו ולעמלק. אולם, מן הדברים עולה גם האשמה מרומזת כלפי הרוויזיוניסטים. השאלה „קין אייך?" מזכירה גם את שאלת ה' לקין („אי הבל אחיך?"), והיא יכולה גם לרמוז, שיד אח היתה כאן באחיו, וקין הריהו גם שם־נרדף לחרב ולשלח, שהיו סמליהם של ה"בריונים". ייזכר כאן, שאב"א אחימאיר כתב לעורכי "ביתר" בן־ציון נתניהו ויוסף אור (יוסף קלוזנר נחשב לעורך הרשמי של הירחון): "אימרו לפרופסור קלוזנר, שתקופתנו אינה תקופת 'השילוח' — אלא תקופת השלח", ואוריאל הלפרין (רטוש), אז חבר צעיר במערכת "ביתר", שינה שמו ל"שלח".

מלים כמו "בריון", "אגרוף" ודומיהן, נקשרו בתודעתו של ביאליק עם עולם הגויים, הרחוק מרחק ת"ק על ת"ק פרסה מן העולם היהודי שעל ערכיו גדל ושעל תורת המוסר שלו ביסס אחד־העם מורו את תפיסתו הציונית. אולם, אלה היו גם מטבעות שגורים באוצר המילים הרוויזיוניסטי, ועל־כן אמירות כמו „קין אייך?" הן אמירות, שיכולות להתפרש לכיוונים שונים: יתכן שבהן כיוון ביאליק אל אומות־העולם וייתכן שאל יהודים, שעולמם הרוחני רווי פראזאולוגיה גויית.

האשמתו של ביאליק נעשתה גלויה יותר וזהירה פחות בדברים שנשא למחרת היום (בטיוטת הנאום נרשמה המלה "נקם" ונמחקה). אם כי גם כאן בולטים השניות והקרע הפנימי: מן הצד האחד, מזהיר ביאליק את שומעיו מפני מעשים בלתי־זהירים ומתיר להם את חופש ההירהורים בלבד, כל היישוב כולו הוצג כמי שמצוי על חודה של חרב: נידנוד אחד שלא כשורה, פסיעה קטנה באי־זהירות, היסח־דעת כלשהו ואסון גדול יתחולל — **„אין לנו על מי להישען אלא על הכוח המוסרי שלנו ועל האומץ להבליג"**. מן הצד השני, בניגוד לקריאתו הגלויה להבלגה, הבליע ביאליק בתוך דבריו האשמות כלפי הרוויזיוניסטים:

"אגרוף", "בריון" — אל יהא להם מקום בתוכנו, יהא מחננו קדוש. "אש ודם" וכל יתר הפראזות, שאין מאחוריהן אלא נבלות, שום ממשות, אל יהא זכר למו — — לא נקדש את שם המת בקדושת שמשון אשר המית במותו. יחיה הוא במותו רבים משהמית שמשון בחייו. — — חיים שמו והוא מצווה עלינו את החיים.

לא למעשי־נקם

בהרצאה הראשונה על ארלוזורוב אמר ביאליק: "סימאו את עין ימיננו. את העין הבהירה האחת", וכוונתו היתה לכך, שדווקא מי שהלך, לפי ראות עיניו, בדרך הנכונה, דרך הציונות השפויה, נגזרה עליו כליה. בהרצאה השנייה העלתה העין המנוקרת את זכר שמשון הגיבור שבמותו נקם את עלבונו ועלבון אומתו והרג אלפים ורבבות. איזכור פרשת שמשון כוונה נגד החשש, שהיה אז ביישוב, פן יפתח רצח ארלוזורוב „שלשלת דמים" של מעשי איבה ונקם, מימין ומשמאל, ורציחות פוליטיות יהפכו לשיגרה. על־כן אמר ביאליק, כי חיים שמו של המת ולא שמשון, אגב יריית חץ של שנינה כלפי ז'בוטינסקי, מחבר הרומאן "שמשון".

לא כשמשון — היא צוואה שמצווה ביאליק בשם חיים ארלוזורוב: יש ללמוד לקחים מן המיקרה, אך לא להפכו לעילה להסתות ולנקם.

לא אעסוק בפרטים הנסיבתיים, שבעטיים שורבב שמו של ביאליק פעמים אחדות לתוך החוברות והספרים על הפרשה. בחוברת "האמת קודמת לשלום", שכתב בן־ציון כץ לאחר שיחרור הנאשמים, נזכר ביאליק כמי שהיה מעורב בפרשת „הנער הפלאי", שידע על צעדיו של ארלוזורוב ב־16 ביוני אחר־הצהריים (פרט שהיו יודעים לכאורה רק מתוך שיחת טלפון בין ארלוזורוב לידידיו של ביאליק דלפינר ורוטבלום). ביאליק נזכר גם כמי שגונן על עדותה של סימה ארלוזורוב ותירץ סתירות כפרי שיכנוע־עצמי (אוטוסוגסטיה), שאין בו התכוונות או זדון. ביאליק נזכר גם כמי שהאמין בעדותו של עבד אל מג'יד וכמי שטען כי אין אדם מפליל את עצמו, וציטט מפי איש־ביון בריטי, שאין רוצחים פוליטיים נוהגים כפי שנהגו רוצחיו של ארלוזורוב. אלה אינם פותחים בשיחה עם קורבנותיהם ואינם שואלים לשעה וכיוצא־בזה, כך נוהגים גנבים ואנסים, שהופכים לרוצחים, עקב גילוי התנגדות מצד קורבנותיהם. ביאליק הוא גם מי ששמו הוצע על־ידי מוצקין כחבר הוועדה הציבורית, שאמורה היתה לאסוף ראיות חדשות, שלא נודעו עד אז. כידידו של הסופר יעקב שטיינברג, גיסו של ארלוזורוב, ביאליק אף נירתם למלאכת כינוס כתביו של המדינאי, שהיה גם סופר מחונן, ותירגם מגרמנית, למען הכינוס, את שיר־הנעורים של ארלוזורוב (בשם "רובע דלת־העם"), המעיד על הכרתו הסוציאליסטית העמוקה של המחבר הצעיר, שכוכבו דרך וכבה בטרם עת.

פרטים אלה ואחרים, שהסעירו לפני חמישים־ושתיים שנים את הלבבות, אינם מעלים היום ואינם מורידים: משלא נתגלו עדויות חדשות בפרשה, אך ליקחם מוסיף להיות רלוואנטי למה שמתרחש עתה, בעת קיטוב חברתי ופוליטי, שאינו נופל בחומרתו מזה של ראשית שנות השלושים.

עיקר המסר, העולה מדבריו של ביאליק על ארלוזורוב ועל פרשת הירצחו, הוא שיש להיאלם דום ולחזור אל המלאכה היומיומית והבלתי־הירואית, המרכיבה את הפסיפס הגדול של המיפעל הציוני. את צו השתיקה הזה ציווה למרבה הפאראדוקס, במילים שכללו האשמות מרומזות, אשר יכולות היו להצית איבה ונקם, שמהם ביקש להסתייג. לפנינו סתירה שהיא תולדה של נפש חצויה ומסוכסכת, המאמינה כי על הלב לאצור את "הירהורי העבירה" ולא לגלותם לפה, אך אינה יכולה לשים סכר למחשבות ומגלה אותן בכל זאת.

בבואה למילחמות ספרותיות

לזכותו של ביאליק ייאמר, שמה שאמר — אמר מתוך האמונה, שיש להתלכד סביב האינטרסים הלאומיים הרחבים ולהתרחק מן ההתכתשויות הפנימיות סביב האינטרסים הצרים והקטנוניים. למעשה, גם בשיר „ראיתיכם שוב בקוצר ידכם", שנכתב בעיקבות הקונגרס העורר נגדו את חמת הרוויזיוניסטים, תקף ביאליק את כל האופוזיציה שהביאה להדחת וייצמן מכיסאו. אך חש גם תחושת שיתוף גורל עם וייצמן, שעמד מול „ילדים" ו„נערים" אכולי משטמה וקינאה, שביקשו לראותו בחרפתו ולגזול את עמדתו. חיים וייצמן, בן־גילו של ביאליק ובעל רקע מזרח־אירופי דומה לשלו, עורר במשורר רגש הזדהות עמוק. מנשיאות ההסתדרות הציונית ראה ביאליק מעין בבואה למלחמת צעירי המודרנה התל־אביבית נגדו על עמדת הכוח באגודת־הסופרים ובבימות הספרותיות. מתוך תחושת ההזדהות ושיתוף הגורל של מנהיגים גדולים בשעת מצוקה מול ציבור עויין, כתב ביאליק את שיר־התוכחה הזה, שתקף בו־זמנית את יריבי וייצמן ואת יריביו שלו עצמו, וכל אחת בקבוצות היריבים חשה שהחיצים כוונו נגדה ומיהרה להגיב על השיר בזעם.

עיקר המסר בדבריו של ביאליק גם בשיר הקונגרס (שעורר את זעמם של החוגים הרוויזיוניסטים, בשעה שהיה צריך לשמש תמרור־אזהרה לכל סיעות הקונגרס) וגם בנאומיו על ארלוזורוב הוא, כי יש לזנוח את הפיטפוט ולאזור כוח לקראת העשייה, לקראת מימוש המטרות הגדולות והכבדות המוטלות על שכם העם ומנהיגיו. מסר זה כוחו יפה גם היום.

בעיית המנהיגות היא אחת הבעיות, שחזרו ונישנו בשירתו של ביאליק ("מתי־מדבר האחרונים", "אכן חציר העם", "לאחד העם", "דבר", "אכן גם זה מוסר אלוהים", "ראיתיכם שוב בקוצר ידכם" ועוד). ב"אכן גם זה מוסר אלוהים" היצר ביאליק על שאין העם מוכשר לטפח את גאוניו ומנהיגיו, האוהב להתכבד בקלונם:

ואשר יגדל מבניכם נשר ועשה כנף —
מקינו תשלחוהו לנצח;
וגם כי ימריא, צמא שמש ואויר, במרום —
לא אליכם המאורות יוריד;
וכי יבקע עב בכנפיו ופילש נתיב לקרן —
לא עליכם הקרן תצנח;
הרחק מכם על ראש צורים יצריח
והד קולו לא יגיע עדיכם.
ככה תשכלו את המורידכם אחד אחד
ונשארתם ערירים.

בעריכת זיסי סתוי